

С. П. Ляковська

СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ КОНФІДЕНЦІЙНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА РАДЯНСЬКИМИ КАРАЛЬНИМИ ОРГАНАМИ В УКРАЇНІ (1918–1934)

У статті розглянуті негласні методи діяльності органів ВУЧК, ДПУ УСРР, насамперед, конфіденційного співробітництва, та його місце в системі методів та засобів діяльності каральних органів; визначені категорії негласного апарату, їх відмінності, особливості використання та довіри з боку влади до інформації, яку ті надавали; з'ясовано наслідки безконтрольного використання негласного апарату.

Ключові слова: ВУЧК, ДПУ, конфіденційне співробітництво, негласний апарат, агент, резидент, інформатор.

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-82-98

Проблема безпеки як захист інтересів людини, суспільства та держави, є ключовою в усіх історичних суспільствах. Кожна держава, у залежності від історичної епохи, політично-правового режиму та притаманній йому ідеології, вибудовує інституції, на які покладаються функції захисту власної безпеки. Серед різноманітних методів, які використовують відповідні інститути від найдавніших до теперішніх часів, найголовнішим є здобування інформації від людей – конфіденційне співробітництво. Спецслужби всього світу й досі користуються класичними рекомендаціями щодо застосування цього методу ведення таємної війни.

В умовах реформування органів сектору безпеки незалежної України, створення нових державно-правових інститутів, визначення їх завдань та повноважень, уточнення компетенцій та алгоритмів функціонування, зростає запит на вивчення історичного досвіду, як позитивного, так і негативного, щодо специфіки їх діяльності, ролі і місця у загальній конструкції державного механізму на різних етапах.

Методи (як гласні, так і негласні) органів ВЧК, ВУЧК, ДПУ УСРР, ОДПУ в історіографії розглядаються, передусім, у фокусі їх місця в політичній системі радянської держави (Кульчицький, С. В., 2013) та через призму їх становлення та діяльності. Незважаючи на доволі потужну історіографію з проблематики історії радянських каральних органів, особливо кінця ХХ – початку ХХІ ст. (Нікольський В. М., 2003; Шаповал, Ю., Пристайко, В. та Золотарьов В., 1997; та ін.), що пов'язано з відкриттям значного масиву раніше недоступних архівних документів, залишається нагальною необхідність подолання рамок традиційного дискурсу – вивчення суто репресивної функції ВУЧК, ДПУ УСРР, ОДПУ, – й дослідження не тільки методів відкритого придушення дійсної чи надуманої опозиції, а й застосування негласних методів. У контексті подолання протиріч між відомчою та загальноісторичною наукою відзначаються комплексні наукові праці з історії діяльності органів ВУЧК, ДПУ, ОДПУ українських (Окіпнюк, В. Т., 2015; Подкур, Р. та Ченцов, В., 2010; та ін.) та російських (Мозохин, О. Б., 2009; Плеханов, А. М., 2006; Рассказов, Л. П., 1994 та ін.) дослідників.

Мета роботи полягає в аналізі використання радянськими каральними органами негласних (таємних) методів, зокрема, конфіденційного співробітництва, у здійсненні контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності; визначені категорій негласного апарату та особливостях їх використання за лініями роботи.

Органи ВЧК і ВУЧК, створені як головне знаряддя більшовицького терору, фактично мали необмежені повноваження та права. Їх основними завданнями проголошувалося відкрите придушення антиурядових виступів. При цьому у своїй діяльності вони активно застосовували гласні (відкриті) методи як процесуального характеру (виїмки, обшуки, облави, засади, затримання, конфіскації майна), так і методи безпосередньої розправи щодо дійсних чи надуманих опонентів нового політичного режиму: введення інституту заручництва, масові арешти, розстріли, умовні розстріли тощо.

Водночас органи ВЧК, ВУЧК, виконуючи слідчі, судові й каральні функції, повинні були не тільки припиняти, а й виявляти та попереджувати злочини проти держави і політичного режиму на стадії їх підготовки. Таким чином, приходило усвідомлення щодо необхідності реанімації політичного розшуку, а відтак, – і методів його діяльності. Йдеться про так звані негласні (таємні) методи. На думку українських дослідників історії спецслужб Т. Вронської, В. Козенюка, В. Пилипчука, органи ВЧК і ВУЧК для захисту завоювань нової влади перейняли форми і методи діяльності царських правоохоронних органів та спеціальних служб (Пилипчук, В. Г., Вронська, Т. В. та Козенюк, В. О., упор., 2009, с. 15).

Найбільше дискусій викликав агентурний метод – залучення громадян до співпраці з каральними органами на конфіденційній основі. На початку створення ВЧК багато хто з її керівників, які мали досвід підпільної боротьби, залучення агентури вважали аморальним, негідним революціонерів методом, оскільки його активно використовувала царська жандармерія в боротьбі з лівими партіями. Проте вже перші місяці діяльності надзвичайних комісій довели, що для успішного функціонування розшукової роботи одних партійних настанов та відкритого придушення опозиції замало.

Ідеологічним підґрунтям перегляду ставлення до таємних методів і засобів боротьби стало висловлювання В. Леніна на засіданні ВЦВК 1 (14) грудня 1917 р. про необхідність протидії заможним класам «тими засобами, якими вони придушували пролетаріат» (Ленін, В.І., 1917). Важливою передумовою реанімації агентурного апарату стала постанова РНК РСФРР від 31 січня 1918 р., згідно з якою у ВЧК була сконцентрована вся робота з розшуку, припиненню і попередженню злочинів. Уже на початку 1918 р. з метою протидії спекуляції деякі надзвичайні комісії почали впроваджувати своїх інформаторів у великі спекулянтські організації.

28 квітня 1918 р. Колегія ВЧК, заслухавши звіти про боротьбу зі шпигунством, «контрреволюцією» та спекуляцією, вказала на необхідність створити та використовувати агентурний апарат за лініями роботи. Тоді ж кожному з відділів доручили розробити положення про організацію агентурно-оперативної роботи та представити їх на розгляд Колегії ВЧК (Виноградов, В., отв. ред., 2007, с. 235).

А вже в червні 1918 р на I Всеросійській конференції надзвичайних комісій була ухвалена резолюція, в якій наголошувалося, що «кожен метод боротьби», який би він був непристойний для соціалістів «може бути використаний, ... оскільки мета виправдовує засоби» Власне, в «Інструкції з питань боротьби зі спекуляцією» інститут агентури отримав офіційне визнання: були визначені вимоги, які висувалися до агентів, та порядок роботи з ними. У документі чітко простежувалися суперечності між задекларованими заявами «відмовитися від таких методів охоранки, як тортури та погрози» та закликами були

«хитрими, як сзуїти». Творці інструкції називають «бридкими» методи провокації при виявленні спекуляції, але визнають їх необхідними (Іванов, В. В., Кукушкин, Д. К. та Канищев Н. Ф., сост., 1960, с. 6-8). Однак завдання агентурної розвідки обмежувалися на той час виключно боротьбою зі спекуляцією.

Поступово в діяльності радянського розшуку почали відновлюватися й активно використовуватися, щоправда з відповідними корективами, методи оперативно-розшукової діяльності імперських часів. Інститут агентури не лише реанімували, – почалася швидка розбудова профільного апарату надзвичайних комісій. У наказах ВЧК від 6 та 19 грудня 1918 р. щодо методів роботи надзвичайних комісій, наголошувалося на необхідності використання агентури та встановлення негласного спостереження за службовцями радянських установ, які «мріють зсередини підірвати радянську владу» (Яковлев, А. Н., ред., 2003а, с. 325, 327).

Дуже швидко стало зрозумілим, що внутрішнє освідомлення є найбільш «ефективним з багатьох негласних методів», які мали в своєму арсеналі ВЧК і ВУЧК, без якого було «неможливо успішно виконати покладені на надзвичайні комісії завдання». А тому наказувалося, щоб у чекістів «всюди і скрізь були пильні очі та гарні вуха» (Яковлев, А. Н., ред., 2003а, с. 366).

У Коротких вказівках Надзвичайної комісії щодо організації агентурної роботи (1918 р.), які представляли собою перероблені документи Департаменту поліції міністерства внутрішніх справ Російської імперії, секретний співробітник визначався як «особа, яка перебуває в середовищі, що розробляється, або близька до нього, та передає секретну інформацію» (Федоров, А.В. та Шахматов А.В., 2005, с. 130). Акцентувалася увага на тому, що особа може бути секретним співробітником лише до того часу, коли про її діяльність не дізнається середовище, про яке вона збирає і передає інформацію.

Важливою складовою вказівок стало й визначення внутрішнього освідомлення (або «внутрішньої агентури») як головного та єдиного засобу виявлення злочинних організацій. При цьому йшлося вже про викриття за допомогою внутрішнього освідомлення не тільки спекулянтських, а й інших «контрреволюційних організацій». Крім того, вказівки містили рекомендації щодо придбання та організації роботи секретних співробітників, їх використання, перевірки інформації, яку ті передавали тощо (Пилипчук, В. Г., Вронська, Т. В. та Козенюк, В. О., упор., 2009, с. 228-235).

Проте у 1918 – 1919 рр. робота з секретними співробітниками ще не була добре налагоджена, проводилася лише окремими надзвичайними комісіями, та й то – епізодично. Відтак, для здобування інформації щодо діяльності «контрреволюційних організацій» керівництвом ВЧК, ВУЧК заохочувалося так зване «доносительство».

У зазначений період доносительство розглядалося як метод «тісної взаємодії з населенням», «роботи з сигналами громадян», «ідейного сприяння радянських елементів» тощо. Як згадував начальник Особливого відділу (військова контррозвідка) 1-ї Української радянської армії Ф. Фомін: «Робота Особливого відділу на початку базувалася головним чином на усних заявах та листах трудящих. Кожен ранок черговий комендант приносив по 20-30 листів, з яких я дізнавався про ворожі дії осіб, які активно боролися проти Радянської влади. Писали робітники, селяни, червоноармійці, матроси. І майже завжди перевірка підтверджувала надану інформацію» (Фомин, Ф., 1964).

На початку 20-х років продовжився процес напрацювання відомчих нормативних документів, які регламентували роботу з секретними співробітниками. З'явилось чимало директив і вказівок щодо залучення громадян до конфіденційного співробітництва

(агентурного методу) в різних соціальних середовищах, де чекісти угледіли злочинців чи «класових ворогів» (Лясковська, С.П., 2016, с. 194).

У документах згадуються різні види співпраці громадян з органами ВЧК. Зокрема, виділяється така категорія секретних співробітників, як освідомлювачі*. В інструкції секретно-оперативного підвідділу, оголошеній наказом ВЧК від 16 березня 1920 р. транспортним відділам, рекомендувалося в усіх органах та громадських організаціях, причетних до роботи транспорту, мати «освідомлювачів, які б працювали в них як рядові співробітники і відстежували все, що відбувається в установі, а саме: наявність контрреволюційних елементів, організованого саботажу, використання службового становища з контрреволюційною та спекулятивною метою, ким і чому гальмується робота установи, чи виконуються поставлені завдання тощо». Освідомлювачі вербувалися на ідейній («патріотичній») основі, як правило, з соціально близьких верств населення. За свою роботу вони отримували грошову винагороду (ГДА СБУ, ф.13/1/393/33, арк. 9). Відповідно до Інструкції ЦК КП(б)У, добровільними освідомлювачами надзвичайних комісій мали стати всі члени партії* (ЦДАГО України, ф.1/20/278/64, арк. 37).

Наразі не тільки транспортні, а й усі інші «чекістські органи» в усіх без винятку установах та відомствах мали власних освідомлювачів, оскільки інформація, отримана негласним шляхом, вважалася надзвичайно важливою (ЦДАГО України, ф. 1/20/166/387, арк. 100 Зв.). Кожен уповноважений органів ВЧК і ВУЧК, здебільшого, мав на зв'язку декілька секретних співробітників. Нерідко в одній установі працювали освідомлювачі, які перебували на зв'язку в уповноважених різних підрозділів каральних органів. Для того, щоб уникнути непорозумінь всередині відомства, Президія ВЧК у травні 1921 р. дозволила всім надзвичайним комісіям, які працювали на одній території, мати власний освідомчий апарат за умов, що вони обмінюватимуться інформацією та будуть спільно проводити операції (Виноградов, В., отв. ред., 2007, с. 443).

Місцеві органи також неодноразово порушували питання щодо взаємодії у використанні агентурного апарату. Зокрема, на спільному засіданні повітової надзвичайної комісії, Особливого відділу 13-ї армії та відділу річково-транспортної надзвичайної комісії у Таганрозі було ухвалено рішення про невтручання у справи один одного, розділивши між собою установи повіту для збирання інформації через завербованих освідомлювачів. У разі необхідності вони погодилися ділитися здобутою оперативною інформацією (ЦДАГО України, ф. 1/20/166/387, арк. 95, 96).

Перехід до нової економічної політики призвів до зміни тактики та корегування методів діяльності органів ВЧК і ВУЧК. У наказі ВЧК від 8 січня 1921 р. «Про каральну політику надзвичайних комісій» були сформульовані тактичні прийоми боротьби з «контрреволюцією у нових політичних умовах» припинення відкритого протистояння між різними політичними силами всередині країни. «Повстання повинні придушуватися нещадно, бандитські зграї належить просто знищити, але боротьба з підпільними організаціями есерів, що готують повстання або терористичні акти, вишукування політичних та економічних шпигунів потребує тонких прийомів роботи, внутрішнього освідомлення» (Дзержинський Ф., 1995, с. 86). Таким чином, зміна тактики у діяльності

* В українській мові російський термін «осведомитель» перекладається як «інформатор». Проте ми навмисно залишили «освідомлювач», оскільки в багатьох відомчих нормативних документах паралельно використовуються обидві терміни: «осведомитель» та «інформатор».

* Вважається, що вперше тезу про те, що «гарний комуніст» повинен бути й гарним чекістом», висловив В. Ленін у виступі на ІХ з'їзді РКП(б) у жовтні 1920 р.

каральних органів полягала у застосуванні більш «витончених» методів роботи, а саме агентурного проникнення в «антирадянські» організації та виявлення шпигунів на державних підприємствах та організаціях за допомогою внутрішнього освідомлення.

Важливим для покращення агентурно-оперативної діяльності органів державної безпеки був наказ ВЧК від 17 липня 1921 р., яким оголошувалися та вводилися в дію інструкції з освідомчої діяльності та з «розробки справ». У документах узагальнювався досвід агентурної роботи, встановлювався порядок організації агентурного апарату, способи її вербування, напрями використання та ін. (Іванов, В. В., сост., 1960, с. 27-38). Агентурно-освідомчий апарат розглядали як допоміжний, але найбільш дієвий засіб при оперативній розробці окремих осіб, товариств та організацій (Іванов, В. В., сост., 1960, с. 66).

Про «необхідність створення освідомлення в значно ширших межах, ніж це було при боротьбі зі спекуляцією» йшлося і в «Інструкції органам надзвичайних комісій у справах боротьби з діями, спрямованими на завдання шкоди економічним інтересам Республіки в галузі промисловості», розісланій на місця наприкінці вересня 1921 р. На освідомлювачів покладалися завдання не лише виявлення «ворожої діяльності контрреволюційних елементів», а й «висвітлення обстановки в радянських установах, на фабриках і заводах, у селах» (ВЧК и начало нэпа, с. 126).

Для отримання об'єктивної інформації у сфері господарської діяльності до співпраці з органами ВУЧК активно залучали інформаторів із середовища спеціалістів, котрі працювали в установах і на підприємствах (ГДА СБУ, ф. 13/1/926/80, арк. 32 Зв.).

Велике значення у роботі з негласним апаратом надавалося конспірації. З кваліфікованими інформаторами працювали так звані секретні уповноважені, які працювали в штаті секретно-оперативного та економічного управліннь ВУЧК. На відміну від гласних співробітників, секретні уповноважені проживали за фіктивними документами, працювали в установах чи на підприємствах «під прикриттям». Як і негласний апарат, з метою конспірації, вони зустрічалися з оперативними працівниками винятково на конспіративних квартирах (Прокопенко, А. В., Розанов, И. С. та Дорошенко, И. А., с. 119).

Крім освідомлювачів та інформаторів, органи ВУЧК використовували й секретних агентів. Їх залучали при оперативній розробці осіб та організацій, які, на переконання співробітників каральних органів, займалися «контрреволюційною» чи злочинною діяльністю. На відміну від освідомлювачів та інформаторів, їх вербували з середовища (організації) чи найближчого оточення тих осіб, які потрапляли в поле зору органів ВУЧК. У зв'язку з цим секретну агентуру ще називали «внутрішньою агентурою». Агентів могли також цільовим способом впроваджувати до складу організацій. Довіри до правдивості інформації, яка надходила від агентури, було менше, порівняно з інформацією, котру передавали освідомлювачі та інформатори, а тому, з метою виключення ймовірного зрадництва чи провокації, секретних агентів та інформацію, яку ті надавали, ретельно перевіряли (Лясковська, С. П., Діяльність, 2016, с. 198). Тим більше, що дехто з них виявляв схильність не обмежуватися лише розвідувальною роботою, а й переходити до так званих «активних» дій, підштовхуючи «пасивний радянський елемент до активної роботи». Такий прийом у роботі визначався як метод «провокації», а агентуру, яка, виконуючи конкретне завдання, провокувала членів організації на певні протиправні дії, називали «активною агентурою». Окремі співробітники ВУЧК не перешкоджали своїм агентам застосовувати цей метод на практиці.

Застосування провокації неодноразово засуджувалося керівництвом ВЧК. Зокрема, 18 березня 1918 р. ВЧК ухвалила постанову «Про недопущення використання провокації в роботі ВЧК». Проте цей метод активно використовували як надзвичайні комісії, так і їх наступники – органи ДПУ, ГУДБ НКВС тощо.

У зв'язку з цим в січні 1921 р. видано спільний наказ Цупнадзкому та Особливих відділів УСРР щодо неприпустимості застосування такого методу в діяльності надзвичайних органів «Гонитва за викриттям [антирадянських – *Авт.*] організацій, роздмухування справ чи створення організації [інспірування міфічних організацій – *Авт.*], навіть з метою викриття ймовірного заклоту – злочинні, оскільки подібного роду діяльність призводить до певного виродження наших революційних органів надзвичайної боротьби в бік охоронних, жандармських, розшукових відділень», – наголошувалось у наказі. Робилося суворе попередження, щоб «роль агента у ворожому середовищі не виходила з ролі розвідника в організатора» (ЦДАГО України, ф.1/20/640/48, арк. 21, 21 Зв.).

Крім внутрішньої агентури у «ворожому середовищі» «працювала» ще й штатна агентура, яка спостерігала за організацією чи середовищем зсередини, але мала такі ж права, що й оперативні працівники, та перебувала на державному утриманні. Агентами внутрішнього спостереження могли бути виключно комуністи, або «чесні люди, що стоять на платформі Радянської влади», яких цілеспрямовано вводили до складу антирадянських партій, організацій, злочинних груп тощо (ГДА СБУ, ф. 13/13/1/401/30, арк. 10).

Розшукова діяльність не була врегульована на законодавчому рівні і здійснювалася лише на підставі директив РКП(б) (пізніше – ВКП(б)) та відомчих секретних нормативно-правових актів. На думку фахівця з історії радянських спецслужб О. Велідова, в той час «політика Комуністичної партії цілком визначала напрями й форми боротьби» каральних органів, а відомчі нормативно-правові акти закладали основи оперативно-розшукової діяльності: використання агентури, організація розшуку для забезпечення інтересів кримінального процесу тощо. (Велідов, А. С., 1975, с. 200). Отже, широкі повноваження та відсутність надійного контролю за діяльністю місцевих органів ВУЧК призводили до накопичення негативних явищ у роботі і порушені навіть відомчих приписів.

Кожній особі, яка співпрацювала з таємною службою, надавався псевдонім, яким вона мала підписувати свої донесення. Часто псевдонімами слугували номери, наприклад, агент 100. Однак, незважаючи на серйозність завдань, які ставилися перед ними, на етапі ВУЧК співробітники й агенти дещо спрощено, навіть наївно, ставилися до методів конспірації. Доволі часто письмові завдання агент підписував так: «Завдання читав, у чому розписуюсь. Секретний співробітник № __», і далі в дужках зазначав своє справжнє прізвище. (ЦДАВО України, ф. 33461/1/4/30, арк. 3, 4, 5; ф. 33461/1/5/165, арк. 7 Зв.).

Державне політичне управління (ДПУ) продовжило традицію використання агентурно-освідомчого апарату. У третьому розділі Положення про ДПУ (1922 р.) «агентурне спостереження за злочинними або підозрілими особами, групами та організаціями на території РСФРР і за кордоном» називалося одним з засобів досягнення завдань, котрі покладалися на органи держбезпеки (Яковлев, А. Н., ред., 2003б, с. 17). Про загрозу з боку «внутрішніх контрреволюціонерів», які, «користуючись своєю високою кваліфікацією, під приводом надання допомоги Радянській владі у налагодженні промисловості» спробують «захопити всю промисловість ... у свої руки, вважаючи, що так можна буде скинути Радянську владу» йшлося в циркулярі ДПУ від 10 березня 1922 р. Внаслідок цього перед органами ДПУ ставилося завдання «розвинути широку мережу освідомлення ..., щоб у будь-який час ...

врахувати та убезпечити себе від ймовірних контрреволюційних явищ» (ГДА СБУ, ф. 13/1/1026/12, арк. 10).

Наказом ДПУ РСФРР від 14 листопада 1922 р. запроваджувалася нова класифікація таємних співробітників, яка дещо відрізнялася від попереднього періоду. Зокрема, було встановлено три категорії: «агент зовнішнього спостереження» (штатний співробітник органів), «інформатор» та «освідомлювач» (Яковлев, А. Н., ред., 2003а, с. 27).

Відповідно до нової класифікації, інформаторами називали осіб, яких вербували або впроваджували до організації, в установу чи на підприємства для «висвітлення» настроїв різних прошарків працівників, роботи управлінського та адміністративного апарату, виявлення недоліків у роботі та зловживання посадових осіб.

Освідомлювачами стали називати осіб з «ворожого середовища», яких долучали до співпраці з органами ДПУ з метою виявлення і подальшої розробки «антирадянських, шпигунських, контрреволюційних і злочинних організацій». Ця категорія таємних співробітників працювала за напрямками роботи ДПУ УСРР. По суті, освідомлювачами стали називати колишню секретну або внутрішню агентуру. Особи освідомлювачів ретельно вивчали, а при залученні їх до співробітництва – конспірували.

Специфічною категорію інформаторів у сільській місцевості стали так звані «десятихатники». Цей інститут негласного апарату був тимчасово введений у 1923 р. на територіях, де був оголошений воєнний стан у зв'язку з діяльністю повстанських селянських загонів. Уповноважені окружних виконкомів призначали «десятихатниками» осіб із числа заможних селян. До їх обов'язків належало інформування органів влади про односельців, котрі «приховували» або «сприяли бандитам», агітували проти радянської влади. Якщо в районі їх нагляду відбувалися пошкодження залізниць, телеграфних чи телефонних мереж, убивства представників влади, й про це не було передчасно повідомлено, їх притягали до кримінальної відповідальності (ДАВО, ф. 925/6/6/106, арк. 3).

Проте не всі, хто співпрацював с органами ДПУ, робив це через примус. Траплялися непоодинокі випадки, коли люди ініціативно намагалися співпрацювати з каральними органами. Зазвичай, мотивацією було бажання покращити матеріальне становище чи просунутися по службі. «Прошу Вашого розпорядження прийняти мене секретним агентом, оскільки я сам є робітник, підручний слюсаря, та за ліквідацією майстерень, знаходжусь без роботи», – писав начальнику дорожньо-транспортної надзвичайної комісії станції Київ-пасажирський один з робітників (ГДА СБУ, ф. 5/1/9563/61, арк. 3).

Процес вербування рекомендувалося «здійснювати лише після всебічного вивчення такої особи з метою виявлення індивідуальних якостей останнього та з'ясування доцільності його використання для виконання поставлених завдань» (ГДА СБУ, ф. 13/1/373/104, арк. 79). У відомчих актах визначалися й методи вербування. Зокрема, категорично заборонялося застосовувати загрози під час вербування. Однак на практиці не скрізь і не завжди дотримувалися відомчих приписів. «Вербування відбувалося за наявності відповідного компрометуючого матеріалу на ту чи іншу особу, котра може бути корисною», – писав начальник Кам'янець-Подільського прикордонного загону (ДАВО, ф. п-1/1/58/49, арк. 16).

Були й інші методи вербування. Так зване «примусове вербування» проводилося серед осіб, заарештованих за дрібними справами, яких звільняли з місць позбавлення волі або зменшували покарання. Вони надавали корисну інформацію після звільнення або за матеріальне й продовольче заохочення (ГДА СБУ, ф. 13/1/926/80, арк. 20).

Начальник Іноземного відділу (зовнішня розвідка) ДПУ УСРР В. Карелін про вербування говорив таке: «[Людину – Авт.] просто брали, арештовували й вербували. Це

іноді непогана річ, але за умов, коли відбувається певна комбінація» (ГДА СБУ, ф. 13/1/255/216, арк. 38).

Обов'язковим атрибутом того, що вербування відбулося успішно, було отримання від агента заяви про співробітництво. Розписка писалася від руки або заповнювався спеціальний бланк, на якому ставився підпис.

На місцях облік таємних співробітників («реєстр») вівся за напрямками роботи. На кожного агента заводилися особова та робоча справи, їм надавалися псевдоніми та номери. В особових справах, крім установчих даних, додатково вказували ділові якості агента (старанність, ініціативність, вміння орієнтуватися в обстановці та ін.); позитивні та негативні риси (ставлення до пияцтва, гультайства, азартних ігор, скупість, заздрість, мстивість, похмурість, хитрість, балакучість, улесливість та ін.); коло знайомих, родичів, зв'язки; довіра та авторитет серед оточення; працює він із задоволенням чи під тиском» та ін. (ГДА СБУ, ф. 13/1/195/1/124, арк. 101 Зв.).

Не дивлячись на партійні директиви щодо того, щоб кожен член партії мав бути добровільним освідомлювачем, у відомстві досить критично ставилися до вербування партійців. Зокрема, у директиві Південного окружного транспортного відділу ОДПУ (квітень 1926 р.) наголошувалося на тому, що «до вербування партійців необхідно вдаватися лише у виняткових випадках і кількісно ... вони не повинні складати понад 8 – 10% усього агентурного апарату» (ГДА СБУ, ф. 13/1/195/1/124, арк. 6). Комуністи – співробітники ДПУ, які працювали з агентурним апаратом, і секретні працівники, з метою недопущення розшифрування, не повинні були загалом або частково виконувати партійні доручення (ЦДАГО України, ф. 1/20/404/108, арк. 61). Серед інформаторів незначною була і частка комсомольців, що пояснювалося молодістю та відсутністю у них досвіду спілкування з людьми, а також можливістю себе розшифрувати під час виконання громадських обов'язків, а саме, спілкуванням з представниками «антирадянського табору» (ГДА СБУ, ф. 13/1/195/1/124 арк. 77).

З метою конспірації зв'язок з інформаторами та освідомлювачами здійснювався не тільки через уповноважених, а й через мережу резидентів та старших резидентів. Їх підбирали із числа найбільш відданих справі осіб, інколи, – колишніх співробітників органів державної безпеки, які займали відповідальні посади в радянському апараті та мали можливість, у межах своїх безпосередніх професійних обов'язків, спілкуватися з широким колом осіб. Важливою складовою у наданні необхідної інформації був зв'язок між резидентами та освідомлювачами. Траплялись випадки, коли серед резидентів були особи з низьким інтелектуальним рівнем, і освідомлювачі, люди освічені, відмовлялися з ними працювати (ГДА СБУ, ф. 13/1/195/1/124, арк. 96).

Відомі випадки, коли з різних причин агенти викривалися. Серед керівництва установ існувало негативне ставлення до осіб, які таємно співпрацювали з органами, тому принагідно їх намагалися позбутися. Так, у серпні 1925 р. директор Турбовського цукрового заводу Вінницького округу, дізнавшись прізвище освідомлювача й побоюючись розголошення відомостей про надлишки за рахунок економії, звільнив робітника, своє рішення мотивуючи «дефектами в його роботі» (ДАВО, ф. п-29/1/141/211, арк. 193).

Відтак оперуповноважені, які працювали з різними категоріями секретних співробітників, намагалися у жодному разі не допустити їх розшифрування. На закритому засіданні Раднаркому УСРР у травні 1923 р. наголошувалося, що секретні співробітники ДПУ під час розгляду в суді справ, до розкриття яких вони були причетні, могли запрошуватися як свідки лише за погодженням ДПУ і лише в тих випадках, коли «в інший

спосіб неможливо встановити інформацію, необхідну для визнання злочину доведеним» (ЦДАВО України, ф. 2/2/942/245, арк. 81).

З часом внутрішня структура агентурного апарату зазнала певних змін, пов'язаних з подальшим удосконаленням роботи каральних органів. Класифікація секретних співробітників залежала від їх особи та кваліфікації, завдань, які на нього покладалися, та характеру його співпраці з органами ДПУ, ОДПУ.

При створенні освідомчої мережі в містах ставилася мета отримувати інформацію про кожне підприємство, установу, трудовий колектив. Негласний апарат загального освідомлення отримав назву «інформатори». До їх обов'язків належало лише повідомляти свого куратора про всі негаразди, недоліки, які вони помічали в установах та на підприємствах за місцем роботи.

Висвітлення специфічних питань належало до компетенції спеціальних інформаторів. Їх мережа формувалася відповідними управліннями і відділами ДПУ УСРР за напрямками роботи. Специфічність завдань вимагала певної кваліфікації в тій галузі, де вони працювали. Їх кількість у відповідних установах та організаціях залежала від багатьох факторів: оперативної обстановки, ініціативності та вміння спілкуватися з людьми, професійності тощо. Наприклад, на початку 1920-х рр. мережа інформаторів у державних органах Подільської губернії виглядала так: раднаргосп – 3 особи; губфінвідділ – 3, шкіряний трест – 1; держбанк – 2; «чорна біржа» – 5; губпромспілка – 1; губвідділок транспорту – 1; губстатбюро – 1 та ін. (ДАВО, ф. п-1/1/57/246, арк. 6).

У 1926 р. агентурно-освідомча мережа Харківського окружного відділу ДПУ нараховувала 21 резидента та 779 освідомлювачів. (ГДА СБУ, ф. 13/1/195/1/124/, арк. 102 Зв.).

Інформація, що надходила від спеціальних і «загальних» інформаторів була базовою для виявлення недоліків у роботі установ. Вона перевірялася шляхом отримання офіційних матеріалів від органів чи установ. Наприклад, за інформацією секретних співробітників про зловживання керівництва фосфоритних розробок у Подільській губернії в 1923 р. розпочалася агентурна розробка адміністрації. На підставі виявлених фактів була проведена ревізія із залученням представників економічного відділу (ЕКВ) ДПУ, робітничо-селянської інспекції (РСІ) та Цукротресту, якому підпорядковувалися підприємства. І лише після виявлених ревізією недоліків у фінансовій діяльності було розпочате кримінальне впровадження (ДАВО, ф. п-1/1/56/72, арк. 32).

У зв'язку із залученням до конфіденційного співробітництва великої кількості осіб, передусім, із «класово близьких елементів», у середині 1920-х рр. з'явився специфічний термін – «чекізація робітників». Проте збільшення кількості негласного апарату нерідко мало негативні наслідки: оперуповноважені не мали можливості регулярно зустрічатися з ними всіма. Відсутність належного контролю з боку чекістів призвела до появи в агентурно-освідомчій мережі випадкових, а інколи – нелояльних до влади осіб, які надавали неточну або свідомо спотворену інформацію та використовували зв'язок з органами для вирішення особистих проблем.

Уявлення про недоліки в роботі з негласним апаратом дають матеріали перевірки 1926 р. Харківського окрвідділу ДПУ УСРР. Активно працювали лише декілька агентів, які мешкали в Харкові. Агентура нерівномірно розподілялася за трестами та підприємствами, внаслідок чого на одних підприємствах не було жодного інформатора, на інших – по чотири, хоча достатньо було одного-двох. Перевірка якісного складу негласного апарату виявила, що більшість завербованих, маючи слабку професійну підготовку чи обіймаючи незначні

посади, були неспроможні надавати корисну для органів державної безпеки інформацію (ГДА СБУ, ф. 13/1/195/1/124/, арк. 58).

Недоліки існували і в роботі окривдділів, де переважало сільське населення. «Селянське освідомлення в своєму складі на 70% становила біднота, 30% – куркулі та середняки, а тому охопити основну масу селянства воно було не в змозі», – підкреслювалося у звіті комісії з вивчення стану конфіденційного співробітництва на місцях (ГДА СБУ, ф. 13/1/408/5/718, арк. 6).

У багатьох випадках причиною незадовільної роботи інформаторів були надмірна кількість завдань, які надходили з центру, або нереальність їх виконання. Наприклад, «провести через освідомлювачів кампанію щодо вигнання з села попа» чи «вилучити заяву в голови робітничо-селянської інспекції, яку йому передав співробітник лікарні» (ГДА СБУ, ф. 13/1/195/1/124/, арк. 75, 97).

За висновками керівництва відомства, 48% агентурного апарату в Україні вважалися непридатними для використання в роботі, а отже постало питання її скорочення, підвищення якісного складу та вербування «кваліфікованих робітників» (ГДА СБУ, ф. 13/1/195/1/124/, арк. 97, 103 Зв.).

Незважаючи на численні недоліки в роботі з негласним апаратом, цей метод уважався найефективнішим, порівняно з іншими спеціальними формами та засобами у діяльності органів держбезпеки. «Агентура посідає ... виняткове, особливе місце. Вона є альфою та омегою нашої оперативної діяльності. Без неї неможливою була б узагалі ніяка успішна діяльність органів ДПУ», – зазначалося на Всеукраїнській нараді працівників контррозвідувальних органів у березні 1925 р. (ГДА СБУ, ф. 13/1/225/28, арк. 7 Зв.).

Важливість використання конфіденційного співробітництва усвідомлювали не лише очільники відомства, а й партійні керівники. Про необхідність посилення освідомчої роботи ДПУ УСРР ішлося, зокрема, на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У в червні 1925 р. (ЦДАГО України, ф. 1/16/3/169+3, арк. 61).

Мережа основної агентури ДПУ, яка під певною «легендою» впроваджувалася до складу організацій (політичних чи кримінальних), якими цікавилися органи державної безпеки, так і називалася – «агенти». Ця категорія негласного апарату, як і за попередньою класифікації, працювала за конкретними завданнями в межах тієї чи іншої оперативної (агентурної) розробки.

Внутрішня секретна агентура, яку використовували для виявлення злочинних угруповувань, вербувалася, як зазначалося вище, з осіб із кримінального середовища, або тих, хто раніше був засуджений за аналогічні злочини. Грошове забезпечення за співпрацю з правоохоронними органами така агентура не отримувала, працювала на умовах премій за викриті організації (Ляковська, 2011, с. 20).

У 1926 р., у межах боротьби з фальшивомонетниками, 65% інформації про існуючі організації було отримано від спеціального освідомлення. У 1927 р. серед виявлених окружними відділами 38 організацій фальшивомонетників, 8 було викрито на підставі донесень спецагентури, 12 – за інформацією агентів загального освідомлення (ГДА МВС України, 15/1/5/370, арк. 233).

Агентуру використовували й для проведення профілактичних заходів. Зокрема, співробітники економічних підрозділів ДПУ систематично проводили агентурні перевірки базарів, бірж, фінансових установ, ресторанів та інших розважальних закладів щодо виявлення там фальшивих грошових одиниць чи порушень правил валютного регулювання. (Ляковська, 2011, с. 19).

Існування реєстрів негласного апарату давало можливість найбільш цінну, спеціально підготовлену агентуру, використовувати для виявлення найнебезпечніших кримінальних груп. Наприклад, за агентурною розробкою фальшивомонетників «Даєш долари», яка проводилася Київською губернською трійкою у справах боротьби з фальшивомонетництвом у середині 1920-х рр., працювали три інформатори, відряджені з Харкова Всеукраїнською трійкою (ЦДАВО України, ф. 30/1/4254/46, арк. 5).

З метою протидії великим злочинним угрупованням фальшивомонетників, контрабандистів, спекулянтів, виявлення нелегальних «чорних бірж» і «чорних маклерів», які здійснювали незаконні валютні операції, продовжувалася практика використання «активної агентури», або агентів-провокаторів. Наприклад, улітку 1923 р. до групи фальшивомонетників, яка діяла в Києві, був уведений агент Х, метою якого було відшукати фабрику з виготовлення фальшивок. Рішенням керівника оперативної групи, яка розробляла банду, агент вдався до «активних» дій: він показав велику пачку купюр і висловив бажання «вкласти» ці гроші у справу, яка б принесла йому чималий прибуток. «Вклавши» гроші та так і не дізнавшись про місцезнаходження фабрики, він почав вимагати повернення своїх коштів, оскільки був невпевнений, що їх використовують за призначенням. Тільки після того члени банди привели його до будинку 118 по вул. Великій Васильківській, де виготовляли фальшиві купюри (ЦДАВО України, ф. 6/1/2075/253, арк. 45).

Агентів-провокаторів* використовували контррозвідники для організації оперативних ігор («Трест», «Синдикат-2», «Справа №39», «Гарантела» та ін.) з емігрантськими політичними організаціями, які ставали за мету продовжити боротьбу проти радянського політичного режиму. Завданнями цих ігор було виявлення прихильників цих організацій всередині країни, по можливості – виведення на радянську територію очільників закордонних організацій та знищення як безпосередніх учасників, так і викритих прихильників. Агенти (як правило, із відповідного середовища, які були особисто знайомі з представниками емігрантських кіл) повинні були довести до відома керівництва закордонних організацій інформацію про існування на теренах СРСР підпільних організацій з такою ж метою, а потім – грати роль членів цих організацій.

Про виключне значення спеціальної агентури йшлося на вже згаданій Всеукраїнській нараді співробітників контррозвідувальних органів (1925 р.). «Навіть доведені до повної досконалості – ні облік, ні зовнішня розвідка ..., ні навіть загальне освідомлення без спеціальної агентури нічого не можуть дати для розкриття активних контрреволюційних організацій і шпигунства. Вони повинні бути не більше, ніж гарними помічниками спеціальної агентури», – наголошувалося у виступах на нараді (ГДА СБУ, ф. 13/1/225/28, арк. 8).

Органи ДПУ УСРР, ОДПУ активно використовували агентуру й для організації спеціальних операцій. Зокрема, на початку 30-х років під час так званої «золотої операції» з вилучення у населення виробів із золота та дорогоцінних металів, агенти економічних підрозділів допомагали виявити «прихованих валютоутримувачів», а також місця переховування ними валюти чи коштовностей. Завдяки реалізації низки оперативних розробок із залученням агентури («Сім'я», «Експортери», «Лонферн», «Авіатори», «Кочовики» та ін.) було вилучено великі партії золота та валюти (Лясковська, 2019, с. 52).

---

* За термінологією радянських контррозвідників і відомчих істориків спецслужб «створені» на теренах СРСР організації називалися легендованими, а не провокаційними, а відповідно й агентів, які брали участь у розробці антирадянських закордонних центрів некоректно називати провокаторами.

Під час проведення операції у другій половині 1932 р. було здійснено понад 35 тис. арештів. За більшістю з них – 81% (близько 29 тис. осіб) рішення ухвалювалися на підставі даних агентури (ГДА МВС України, ф. 15/1/7/244, арк. 165). Отже, при виявленні потенційних валютоутримувачів під час «золотої операції» агентурний метод виявився найефективнішим. На агентуру не шкодували коштів. У 1932 р. «за сприяння при вилученні валютних цінностей» на неї витратили понад 700 руб. із майже 10 тис. виділених на всю операцію (ГДА МВС України, ф. 15/1/7/244, арк. 223).

Якщо ж під час обшуків золото чи коштовності не були знайдені, або їх вартість була незначною, потенційних валютоутримувачів затримували, й до них застосовували так звану «внутрішню камерну розробку». Вона полягала у «підсадках» до камер, де вони перебували, агентів з метою вивідати імена осіб, які могли мати валюту. Нові прізвища додатково включали до списків ДПУ (Лясковська, 2019, с. 47).

Під час проведення чергової акції операції в 1933 р. органи ДПУ УСРР активно залучали так звану «рейдову агентуру». До її складу входили особи, які мали зв'язки в колишньому непманському середовищі, і особисто були знайомі з багатьма представниками «нової радянської буржуазії». Справа полягала в тому, що під час згорання нової економічної політики велика частина приватників, намагаючись врятуватися від репресій, переїхала в місцевості, де відбувалося велике будівництво, влаштовуючись там службовцями в конторах. Як правило, вони намагалися триматися разом, створюючи своєрідні земляцтва. Для їх виявлення з територій Вінницької, Одеської, Київської областей направляли до Донбасу «рейдову агентуру», яка й повинна була виявити колишніх непманів (Лясковська, 2019, с. 56).

Отже, специфіка роботи радянських каральних органів, необхідність у виявленні та попередженні злочинів проти держави на стадії їх підготовки, призвели до реанімації методів політичного розшуку царських правоохоронних та спеціальних служб. У 1920-х – на початку 1930-х років органи ВУЧК, ДПУ УСРР, ОДПУ використовували різні форми конфіденційного співробітництва (інформаторів, спеціальних інформаторів, внутрішню секретну агентуру, а також активну агентуру тощо), яке вважалося головним методом у контррозвідальній та оперативно-розшуковій діяльності радянських каральних органів. У відомчих нормативно-правових актах, які регламентували використання секретних співробітників, розроблялися принципи відбору кандидатів на вербування, аналізувалися особливості використання різних категорій негласного апарату та ступінь довіри до інформації, що надходила від них. Інформаторів долучали до збирання інформації щодо функціонування установ та підприємств різних форм власності, що дозволяло контролювати та виявляти недоліки і прорахунки в їх роботі, викривати посадовців у зловживанні службовим становищем тощо. Агентуру використовували у протидії кримінальним угрупованням фальшивомонетників, контрабандистів, спекулянтів; при проведенні оперативних операцій, розробці оперативних комбінацій і так званих «оперативних іграх» із закордонними центрами політичної еміграції, а також для проведення цільових інформаційно-психологічних впливів, зокрема, деморалізації й розкладання середовища, яке в той момент цікавило каральні органи.

Використання негласного апарату не було врегульовано на законодавчому рівні, здійснювалося лише на підставі партійних директив та відомчих секретних нормативно-правових актів, був відсутній контроль за його використанням з боку органів прокуратури. У гонитві за показниками щодо розкриття злочинних організацій нерідко внутрішня агентура не обмежувалася лише спостереженням, а переходила до «активних» заходів,

підбурюючи членів організацій чи середовища, які розроблялися, до активних протиправних дій. Іншим недоліком у роботі з агентурним апаратом стало отримання часто неправдивої чи спотвореної інформації, яка нерідко не перевірялася, що призводило до необ'єктивної оцінки ситуації. Проте, незважаючи на недоліки і прорахунки, конфіденційне співробітництво вважалося найбільш дієвим методом у роботі радянських спецслужб.

Бібліографічний список

- Велидов, А. С., 1975. *Коммунистическая партия – организатор и руководитель ВНК (1917 – 1920 гг.)*. Москва: ВШ КГБ СССР.
- Виноградов, В., отв. ред., 2007. *Архив ВЧК : Сборник документов*. Москва: Кучково поле.
- ВЧК и начало нэпа. Документы, 2004. *Свободная мысль–XXI*. 4, с. 114–128.
- Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України), ф. 15/1/5/370.
- ГДА МВС України, ф. 15/1/7/244.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 5/1/9563/61.
- ГДА СБУ, ф. 13/1/195/1/124.
- ГДА СБУ, ф. 13/1/225/28.
- ГДА СБУ, ф. 13/1/255/216.
- ГДА СБУ, ф. 13/1/373/104.
- ГДА СБУ, ф. 13/1/401/30.
- ГДА СБУ, ф. 13/1/408/5/718.
- ГДА СБУ, ф. 13/1/926/80.
- ГДА СБУ, ф. 13/1/1026/12.
- Державний архів Вінницької області (ДАВО), ф. п-1/1/56/72.
- ДАВО, ф. п-1/1/57/246.
- ДАВО, ф. п-1/1/58/49.
- ДАВО, ф. п-29/1/141/211.
- ДАВО, ф. 925/6/6/106.
- Дзержинський Ф., 1995. Наказ про каральну політику надзвичайних комісій. 8 січня 1921 року. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 1/2. с. 86–89.
- Иванов, В. В., сост., 1960. *История советской разведки. Сборник документов по истории оперативной деятельности ВЧК – ГПУ. Выпуск второй (1921 – 1925 гг.)*. Москва: ВШ КГБ при СМ СССР.
- Иванов, В. В., Кукушкин, Д. К. та Канищев Н. Ф., сост., 1960. *История советской разведки. Сборник документов и материалов по истории оперативной деятельности ВЧК: Выпуск первый (1918–1920 годы)*. Москва: ВШ КГБ при СМ СССР.
- Кульчицький, С. В., 2013. Вертикаль державної безпеки в системі диктатури більшовицьких вождів (1917 – 1938 рр.). В: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур, упор. 2013. *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918 – 1991 рр.): історія, структура, функції*. Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ . Київ: Інститут історії України, с. 17–70.
- Ленін, В.І., 1917. Промова в питанні про Установчі збори. В: *Ленін В.І., 1973. Повне збір творів. Т. 35. Жовтень 1917 – березень 1918 рр.* Київ: Політвидав України, с. 129 – 131.

- Лясковська, С. П., 2011. Боротьба економічних підрозділів ДПУ УСРР з фальшивомонетництвом в 20-ті роки ХХ ст. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 1(36). с. 7–33.
- Лясковська, С. П., 2016. *Діяльність органів ВУЧК – ДПУ УСРР у сфері економіки (1921 – 1928 рр.): моногр.* Київ: Нац. акад. СБУ.
- Лясковська, С. П., 2019. «Золота операція» ДПУ УСРР із примусового вилучення в населення валюти та коштовностей (початок 1930-х рр.). *Україн. історич. журнал*, 3, с. 25–48.
- Мозохин, О. Б., 2009. *Деятельность ГПУ – ОГПУ по обеспечению экономической безопасности Советского государства*. Москва: Кучково поле.
- Нікольський, В. М., 2003. *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Монографія*. Донецьк: Видавництво Донецького національного університету.
- Окіпнюк, В. Т., 2015. *Органи державної безпеки УРСР (1922 – 1941 рр.): історико-правове дослідження: монографія*. Київ: Центр навч., наук. та період. вид. НА СБУ України.
- Пилипчук, В. Г., Вронська, Т. В. та Козенюк, В. О., упор., 2009. *Правове регулювання конфіденційного співробітництва з органами безпеки та розвідки на теренах України (кінець ХІХ – кінець ХХ століття). Збірник документів: У 2-х томах. Том І (1882–1922)*. Київ: СБ України.
- Плеханов, А. М., 2006. *ВЧК – ОГПУ: Отечественные органы государственной безопасности в период новой экономической политики. 1921 – 1928*. Москва: Кучково поле.
- Подкур, Р. Ю. та Ченцов, В. В., 2010. *Документи органов государственной безопасности УССР 1920 – 1930-х годов: источниковедческий анализ*. Тернополь, Збруч: Інститут історії України НАНУ.
- Прокопенко, А. В., Розанов, І. С. та Дорошенко, І. А., 1967. *История советских органов государственной безопасности. Макет учебного пособия*. Москва: ВКШ КГБ.
- Расказов, Л. П., 1994. *Карательные органы в процессе формирования и функционирования административно-командной системы в Советском государстве (1917 – 1941 гг.)*. Уфа : РИО УВШ МВД.
- Федоров, А.В. та Шахматов А.В., 2005. *Правовое регулирование содействия гражданам органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность*. СПб: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс».
- Фомин, Ф.Т. 1964. *Записки старого чекиста*. Москва: Политиздат, 1964. [онлайн] . Доступно: https://royallib.com/read/fomin_fedor/zapiski_starogo_chekista.html#83132 (дата звернення: 10 вересня 2020).
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО України), ф. 2/2/942/245.
- ЦДАВО України ф. 6/1/2075/253.
- ЦДАВО України, ф. 30/1/4254/46.
- ЦДАВО України, ф. 33461/1/4/30.
- ЦДАВО України, ф. 33461/1/5/165.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1/16/3/169+3, арк. 61.
- ЦДАГО України, ф. 1/20/166/387.
- ЦДАГО України, ф. 1/20/278/64.

ЦДАГО України, ф. 1/20/404/108.

Шаповал, Ю., Пристайко В., та Золотарьов, В., 1997. *ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи*. Київ: Абрис.

Яковлев, А. Н., ред., 2003а. *Лубянка. Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ. 1917 – 1991. Справочник*. Москва: МФД.

Яковлев, А. Н., ред., 2003б. *Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936*. Москва: МФД.

References

Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti (DAVO), f. p-1/1/56/72.

DAVO, f. p-1/1/57/246.

DAVO, f. p-1/1/58/49.

DAVO, f. p-29/1/141/211.

DAVO, f. 925/6/6/106.

Dzerzhynskiy F., 1995. *Nakaz pro karalnu polityku nadzvychainykh komisii. 8 sichnia 1921 roku. Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB. 1/2. s. 86–89.*

Fedorov, A.V. ta Shahmatov A.V., 2005. *Pravovoe regulirovanie sodeystviya grazhdan organam, osuschestvlyayushchim operativno-rozryisknuyu deyatelnost*. SPb: Izd-vo R. Aslanova «Yuridicheskiy tsentr Press».

Fomin, F.T. 1964. *Zapiski starogo chekista. Moskva: Politizdat, 1964.* [onlayn]. Dostupno: https://royallib.com/read/fomin_fedor/zapiski_starogo_chekista.html#83132 (data zvernennya: 10 veresnya 2020).

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy (HDA MVS Ukrainy), f. 15/1/5/370.

HDA MVS Ukrainy, f. 15/1/7/244.

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU), f. 5/1/9563/61.

HDA SBU, f. 13/1/195/1/124.

HDA SBU, f. 13/1/225/28.

HDA SBU, f. 13/1/255/216.

HDA SBU, f. 13/1/373/104.

HDA SBU, f. 13/1/401/30.

HDA SBU, f. 13/1/408/5/718.

HDA SBU, f. 13/1/926/80.

HDA SBU, f. 13/1/1026/12.

Ivanov, V. V., sost., 1960. *Istoriya sovetskoy razvedki. Sbornik dokumentov po istorii operativnoy deyatelnosti VChK – GPU. Vyipusk vtoroy (1921 – 1925 gg.)*. Moskva: VSh KGB pri SM SSSR.

Ivanov, V. V., Kukushkin, D. K. ta Kanishev N. F., sost., 1960. *Istoriya sovetskoy razvedki. Sbornik dokumentov i materialov po istorii operativnoy deyatelnosti VChK: Vyipusk pervyy (1918–1920 gody)*. Moskva: VSh KGB pri SM SSSR.

Kulchytskyi, S. V., 2013. *Vertykal derzhavnoi bezpeky v systemi dyktatury bilshovytskykh vozhdiv (1917 – 1938 rr.)*. V: O. H. Bazhan, R. Yu. Podkur, upor. 2013. *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky v Ukraini (1918 – 1991 rr.): istoriia, struktura, funktsii. Materialy kruhloho stolu, 19 hrudnia 2013 r., m. Kyiv*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, s. 17–70.

- Lenin, V.I., 1917. Promova v pytanni pro Ustanovchi zbory. V: *Lenin V.I., 1973. Povne zibr. tvoriv. T. 35. Zhovten 1917 – berezen 1918 rr.* Kyiv: Politvydav Ukrainy, s. 129–131.
- Liaskovska, S. P., 2011. Borotba ekonomichnykh pidrozdiliv DPU USRR z falshyvomonetnytstvom v 20-ti roky KhKh st. *Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB.* 1(36), s. 7–33.
- Liaskovska, S. P., 2016. *Diialnist orhaniv VUChK – DPU USRR u sferi ekonomiky (1921 – 1928 rr.): monohr.* Kyiv: Nats. akad. SBU.
- Liaskovska, S. P., 2019. «Zolota operatsiia» DPU USRR iz prymusovoho vyluchennia v naselennia valiuty ta koshtovnosti (pochatok 1930-kh rr.). *Ukrain. istorych. zhurnal*, 3, s. 25–48.
- Mozohin, O. B., 2009. *Deyatelnost GPU – OGPU po obespecheniyu ekonomicheskoy bezopasnosti Sovetskogo gosudarstva.* Moskva: Kuchkovo pole.
- Nikolskyi, V. M., 2003. *Represyvnna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920-kh – 1950-ti rr.). Istoryko-statystychne doslidzhennia. Monohrafiia.* Donetsk : Vydavnytstvo Donetskoho natsionalnogo universytetu.
- Okipniuk, V. T., 2015. *Orhany derzhavnoi bezpeky URSR (1922 – 1941 rr.) : istoryko-pravove doslidzhennia: monohrafiia.* Kyiv: Tsentr navch., nauk. ta period. vyd. NA SBU Ukrainy.
- Plehanov, A. M., 2006. *VChK – OGPU: Otechestvennyie organyi gosudarstvennoy bezopasnosti v period novoy ekonomicheskoy politiki. 1921 – 1928.* Moskva: Kuchkovo pole.
- Podkur, R. Yu. ta Chentsov, V. V., 2010. *Dokumentyi organov gosudarstvennoy bezopasnosti USSR 1920 – 1930-h godov: istochnikovedcheskiy analiz.* Ternopol, Zbruch : Institut istorii Ukrainy NANU.
- Prokopenko, A. V., Rozanov, I. S. ta Doroshenko, I. A., 1967. *Istoriya sovetskih organov gosudarstvennoy bezopasnosti. Maket uchebnogo posobiya.* Moskva: VKSh KGB.
- Pylypchuk, V. H., Vronska, T. V. ta Kozeniuk, V. O., upor., 2009. *Pravove rehuliuвання konfidentsinoho spivrobotnytstva z orhanamy bezpeky ta rozvidky na terenakh Ukrainy (kinets KhIKh – kinets KhKh stolittia). Zbirnyk dokumentiv: U 2-kh tomakh. Tom I (1882–1922).* Kyiv: SB Ukrainy
- Rasskazov, L. P., 1994. *Karatelnyie organyi v protsesse formirovaniya i funktsionirovaniya administrativno-komandnoy sistemy v Sovetskom gosudarstve (1917 – 1941 gg.).* Ufa : RIO UVSh MVD.
- Shapoval, Yu., Prystaiko V., ta Zolotarov, V., 1997. *ChK – HPU – NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty.* Kyiv: Abrys.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy), f. 1/16/3/169+3
- TsDAHO Ukrainy, f. 1/20/166/387.
- TsDAHO Ukrainy, f. 1/20/278/64.
- TsDAHO Ukrainy, f. 1/20/404/108.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia (TsDAVO Ukrainy), f. 2/2/942/245.
- TsDAVO Ukrainy, f. 6/1/2075/253.
- TsDAVO Ukrainy, f. 30/1/4254/46.
- TsDAVO Ukrainy, f. 33461/1/4/30.
- TsDAVO Ukrainy, f. 33461/1/5/165.
- Velidov, A. S., 1975. *Kommunisticheskaya partiya – organizator i rukovoditel VNK (1917 – 1920 gg.).* Moskva: VSh KGB SSSR.
- Vinogradov, V., otv. red., 2007. *Arhiv VChK : Sbornik dokumentov.* Moskva: Kuchkovo pole.

VChK i nachalo nepa. Dokumenty, 2004. *Svobodnaya myisl*–XXI. 4, s. 114–128.

Yakovlev, A. N., red., 2003a. *Lubyanka. Organyi VChK – OGPU – NKVD – NKGB – MGB – MVD – KGB. 1917 – 1991. Spravochnik*. Moskva: MFD.

Yakovlev, A. N., red., 2003b. *Lubyanka. Stalin i VChK – GPU – OGPU – NKVD. Arhiv Stalina. Dokumenty vysshih organov partiynoy i gosudarstvennoy vlasti. Yanvar 1922 – dekabr 1936*. Moskva: MFD.

Стаття надійшла до редакції 08.10.2020 р.

S. Liaskovska

SPECIFICS OF THE USE OF CONFIDENTIAL COOPERATION BY SOVIET PUNISHMENT BODIES IN UKRAINE (1918–1934)

Abstract. The purpose of the work is to analyze the use by the soviet punitive authorities of covert (secret) methods, in particular, confidential cooperation, in the implementation of counterintelligence and operational and investigative activities; defined categories of covert apparatus and features of their use along the lines of work.

The research methodology is based on the principles of objectivity, systematics, dialectics and historicism. The multidimensionality of the object of scientific research, the diverse source base led to the use of an interdisciplinary platform - a combination of historical and legal approaches, because without a legal basis it is impossible to provide a comprehensive analysis of the soviet punitive authorities.

Scientific novelty: on the basis of a wide range of archival materials, covert methods of activity of VUCheKa and DPU bodies, in particular, confidential cooperation, have been identified; its place in the system of other methods and means of the soviet punitive authorities is analyzed; the formation of the secret apparatus, the peculiarities of the use of different categories of secret agents and the consequences of the lack of control over their use are investigated.

The specifics of the work of the soviet punitive authorities, the need to detect and prevent crimes against the state at the stage of their preparation, led to the resuscitation of methods of political investigation of the tsarist law enforcement and special services. In the 1920s and early 1930s, the bodies of the VUCHK, the DPU of the USSR, and the OGPU used various forms of confidential cooperation, which was considered the main method in counterintelligence and search operations. activities of the soviet punitive authorities. The departmental regulations governing the use of secret agents developed the principles of selection of candidates for recruitment, analyzed the peculiarities of the use of various categories of covert apparatus and the degree of trust in the information received from them. The use of the covert apparatus was not regulated at the legislative level, it was carried out only on the basis of party directives and departmental secret legal acts, there was no control over its use by the prosecutor's office. In the pursuit of indicators for the detection of criminal organizations, the internal agency was often not limited to surveillance, but moved to "active" measures, inciting members of organizations or the environment being developed, to active illegal actions. Another shortcoming in working with the intelligence apparatus was the receipt of often false or distorted information, which was often not verified, which led to a biased assessment of the situation. Despite the shortcomings and miscalculations, confidential cooperation was considered the most effective method in the work of the soviet secret services.

Key words: VUCheKa (Vseukrainskaya Chrezvychainaya Komissia, The All-Ukrainian Emergency Commission), DPU (State Political Directorate), confidential cooperation, undercover apparatus, agent, resident, informant.